

1. Het weeshuis in Pinsk, Polen

1921

Ik giechelde niet. Ik had sinds de nacht van de brand niet meer gelachen en ik wist zeker dat ik nooit meer lachen zou. De andere kinderen giechelden wel, stiekem achter hun vuist. Zij lachten om de rare hoed op het hoofd van de man die ons weeshuis bezocht. Een breedgerande bruine hoed was het, als een schip deinend op zijn kruin; heel anders dan de zachte petten van de Poolse mannen, die zij in de barre winters diep over hun oren trokken.

Ik staarde naar de vreemdeling die met de directeur van het weeshuis, Alexander Bobrow, aan het hoofd van de oude tafel zat waaraan wij ontbeten. Hij oogde vriendelijk en schoon en zacht. Hij deed mij een beetje aan papa denken. Voordat het zo mager werd, was papa's gezicht ook zacht geweest.

Het kan zijn dat de man voelde dat ik hem aanstaarde, zoals op een vroege ochtend de zon door je gesloten oogleden brandt, want plotseling keek hij op en glimlachte naar me.

Vlug sloeg ik mijn ogen neer en begon verwoed, alsof het al mijn aandacht in beslag nam, de klonterige pap naar binnen te lepelen. Wanneer de kom leeg was, zou ik niet verzadigd zijn, wist ik; er was nooit genoeg om mijn maag echt te vullen.

Nechama zat naast mij. Zij had wel gegiecheld, net als die andere domme wichten. Hoe durfde zij te giechelen; hoe haalde zij het in haar hoofd om zelfs maar te glimlachen? Ze was negen, een baby met mij vergeleken, zo onvolwassen nog. Ik was twaalf. Ik haatte het wanneer zij deed of

ons leven pas was begonnen toen die hooiwagen ons hier, minder dan een jaar geleden, bij het weeshuis in Pinsk afleverde. Daar zat ze, vrolijk kwetterend met twee meisjes die ze 'haar beste vriendinnen' noemde. Ik schoof mijn stoel woest en met een hoop lawaai dichterbij haar toe. Ze gedroeg zich waarachtig alsof ze gelukkig was. Maar steeds als ik papa en mama noemde, dook ze weg. Ik wilde niets liever dan praten over papa en mama. En er was niemand anders met wie ik praten kon.

Nechama was klaar met haar ontbijt. Ze streek zelfvoldaan, bewonderend bijna, door haar eigen haren en wendde haar heldere ogen naar mij, zonder mijn boosheid te bemerken. 'De grote meisjes zeggen dat die man mij gaat kiezen. Ze zeggen dat ik zulke mooie krullen heb en dat hij vast en zeker mij hebben wil,' zei ze, soepele lokken om haar vingers wikkellend.

'Welke man? Jou kiezen, voor wat?'

'Die man uit Afrika,' zei Nechama, wijzend naar de vreemdeling. 'Hij neemt kinderen mee naar Afrika!' Haar blik viel op Malke, die de kamer uitliep, en ze sprong van haar stoel en van tafel, en rende haar vriendin achterna.

Afrika. Ik proefde het woord, langzaam. Open was het, en warm. Een woord dat blijft hangen in de lucht: Afrika-ah. Anders dan dat zakelijke, afgeknepen woord: Europa. Wat ratelde Nechama toch allemaal? Kletspraat, hersenspinsels van die nieuwe vriendinnen van haar. Leeghoofden; giebelen en spelen, anders niet, giebelen en spelen.

Ik ruimde onze beide kommen van tafel, stiefelde naar de slaapzaal en plofte neer op mijn stromatras. Ik trok mijn dikke vlecht over mijn wang en kauwde op het borstelige puntje. In de hoek van de slaapzaal stond een ronde zwarte kachel, maar het gietijzer was ijzig koud. De volwassenen beweerden dat we te weinig kolen hadden. Ik trok mijn jas zo stevig mogelijk rond mijn borst en probeerde de

mouwen verder naar beneden te trekken, maar het ding was gemaakt voor iemand die kleiner was dan ik. De huid van mijn vingers was rood en gebarsten.

Ik stopte een gebalde vuist diep in mijn warme zak en voelde het dikke papier van een foto. Papa had me die gegeven, vlak voordat hij stierf, en sindsdien had ik hem in mijn jaszak bewaard. Het was alles wat ik meegenomen had, na de nacht van de brand, toen Nechama en ik op de hooiwagen vanuit ons dorp naar Pinsk vertrokken. Ik kon, zonder te kijken, ieder detail voor me zien. Op die foto stond ons hele gezin bij elkaar, als in een droom – papa en mama zij aan zij, Nechama als klein baby'tje op mama's arm, ik bij papa op schoot. We glimlachten.

Ik moet op het matras in slaap gevallen zijn. Ik droomde over mama's latkes. Meestal bakte mama die aardappelpannenkoekjes op de stalen plaat boven op de kachel, maar met Chanoeka frituurde zij ze in heerlijke, dure olie.

'Ah, mama,' verzuchtte papa dan verlekkerd. 'Die pannenkoekjes smaken als zingende engeltjes.'

'Meer, mama; meer, mama; meer!' zong ik dan, als in een refrein, en Nechama deed mij na.

Iemand schudde zachtjes aan mijn schouder. Ik kreunde, probeerde de droom vast te houden. Even was ik weer in mijn vroegere bestaan en was gelukkig. Maar het schudden hield aan en ik zette mijn ogen op een kiertje. Boven mij zweefde het gelaat van meneer Bobrow, die met zijn vrije hand de bril terugduwde die naar het puntje van zijn neus gegleden was. Het was de directeur zelf die aan mijn schouder schudde. Ik was meteen klaarwakker en ging rechtop zitten. Waar was het gevaar? Waar was Nechama?

'Kom, droef meisje,' zei meneer Bobrow. 'Meneer Ochberg wil je zien. Hij zag jouw grote ogen hem aankijken tijdens het ontbijt en hij wil eens zien of hij niet een glimlach op

dat gezichtje toveren kan. Hij wacht op je.'

'Nechama?' fluisterde ik.

'Met Nechama is alles in orde; zij is aan het spelen met haar vriendinnen,' sprak meneer Bobrow geruststellend. Hij kreeg een bezorgde blik in zijn ogen en klopte me opnieuw op mijn schouder. 'Wees gerust, Devorah. Je hoeft niet aldoor bang te zijn.'

Ik wendde mijn blik af om hem niet te laten merken hoe woedend mij dat maakte. Kon hij me met zijn hand op de heilige *Thora* beloven dat ik nooit meer ergens bang voor hoefde te zijn? Wat als ik niet op mijn hoede zou zijn en er opnieuw iets gebeurde?

Zwijgend liet ik mij van het matras glijden, trok mijn jaspannen omlaag en bond met bevende handen mijn haar weer bijeen. Achter de lange benen van meneer Bobrow aan stappend, volgde ik hem naar de eetzaal. Mijn boosheid ebde weg; ik was alleen nog maar bang nu. Hij wees naar de deur die iets openstond. Hij zond mij moederziel alleen een kamer binnen waar een vreemdeling op mij wachtte.

'Ga mee,' wist ik fluisterend uit te brengen.

'Jij redt het best,' antwoordde hij. 'Een geluksvogel ben je.' En hij beende weg, de gang in. Een geluksvogel? Ik?

Ik liep op mijn tenen naar de deur en gluurde door de kier. De man die luisterde naar de naam Isaac Ochberg zat een stapel papieren door te lezen. Hij had een rond, fris gezicht zonder bakkebaarden; zijn oren staken uit een warrige rosse haardos. Het is dat hij die hoed draagt, dacht ik, en geen baard heeft, maar verder lijkt hij op de mensen thuis. Mijn rechterooglid trilde nerveus. Zou ik naar binnen gaan? Of wegrennen en Nechama zoeken? Moest ik kloppen? Of alleen maar wachten?

Plotseling keek Isaac Ochberg op en glimlachte naar me, zoals hij bij het ontbijt gedaan had. De glimlach trok diepe groeven rond zijn mond. Ik glipte naar binnen.

‘Kom hier, kleine dame, kleine’ – vlug raadpleegde hij het bovenste blad van het stapeltje papier voor hij verderging – ‘Devorah Lehrman. En jouw zusje heet Nechama, toch?’
Ik knikte.

De man klopte op de bank naast hem en ik ging, niet erg op mijn gemak, zitten. ‘Ik zal je uitleggen waarom ik hier ben,’ begon hij. ‘Ik ben van heel ver gekomen, uit een land dat Zuid-Afrika heet, helemaal onder in Afrika. Er wonen daar Joodse mensen die zich zorgen maken om de Joodse kinderen in Europa die door de Grote Oorlog geen vader en moeder meer hebben. En door de waanzin die men de Russische Revolutie noemt.’

Ik had gehoord van de Grote Oorlog en de Russische Revolutie, maar het zei me verder niets. Ik dacht alleen maar aan de ochtend waarop wij papa’s dekens instopten om hem warm te houden terwijl hij al dood was. En ik moest denken aan hoe mama vlak voordat zij stierf riep om meer water, meer water, terwijl de tyfus brandde en haar vanbinnen verteerde. Ik dacht aan de vlammen die door ons dorp raasden, de synagoge die roodgloeiend afstak tegen de nachtelijke hemel.

Ik schudde mijn hoofd om de herinneringen te verjagen. Ik moest mijn aandacht houden bij de vreemde dingen die meneer Ochberg vertelde. ‘Dus hebben zij mij eropuit gestuurd om tweehonderd kinderen te vinden en mee terug te nemen naar Zuid-Afrika. Het is een prachtig land, en Joden zijn er veilig. Ik wil jou en je zusje meenemen, maar alleen als jullie zelf ook echt met mij mee willen.’

Fronsend en verbijsterd keek ik hem aan. Wat bedoelde hij? ‘Wil jij met mij mee, Devorah? Jij, met Nechama?’

Ik hoorde een diepe zucht, die uit mijn eigen borstkas bleek te komen. Naar een ander land? Naar die plek, Afrika? Met Nechama en een man die ik helemaal niet kende? Mijn lippen trilden en ik beefde over al mijn leden.

De man keek me aandachtig aan. ‘Daar is een veel beter leven, Devorah. Daar is voedsel en een warme, schone plek om te wonen. En je kunt naar school. Je zult speelgoed hebben, poppen. Heb jij weleens een pop gezien, een echt mooie pop?’

Een mooie pop. Ik zag in mijn gedachten, voelde in mijn handen niet één maar twee stoffen poppen met geborduurd de jurken, één voor mij en de andere voor Nechama. Papa had die gekocht in een jaar waarin de aardappelooft uitzonderlijk goed was geweest en de kleine boeren genoeg verdienden om zijn spullen te kopen. Zulke elegante dingen hadden wij nooit eerder gezien. Wij wikkelden ze in schone doeken en speelden er alleen binnen mee, maar niet voordat we onze handen gewassen hadden. Ik voelde het branden achter mijn ogen. Ik had al maanden niet gehuild; ik wist dat ik verscheurd zou worden als ik huilen zou. Hard drukte ik mijn vingertoppen tegen mijn oogleden.

De man schoof wat dichterbij en sloeg een arm om me heen. ‘Mamaleh,’ mompelde hij, ‘ik weet hoe erg het geweest is, mamaleh.’

Opnieuw ontsnapte mij een rauwe snik. Met één beweging schepte de man mij op en drukte mij aan zijn borst als was ik een klein kind, als was ik Nechama. Ik voelde een diepe brom in zijn borst en hij begon zachtjes te zingen.

‘Inter yideles vigele
Shtayt a klur-vas tsigele...

Onder baby's wiegje
staat een klein wit bokje...

Dat slaapliedje kende ik. Papa en mama hadden het vaak voor ons gezongen. ‘t Doet pijn,’ kreunde ik. ‘Pijn.’ De pijn

zou me uiteen rijten; het voelen zou ondraaglijk zijn.
De man omarmde mij nog steviger en ik merkte hoe ik me vastklampte aan zijn wollen mouw, mijn gezicht begroef in zijn warmte. Uit mijn keel welden snikken, rauwe, gierende snikken. De wol raakte doorweekt van de tranen die ik hilde om mijn gebroken hart, mijn gebroken gezin, mijn gebroken thuis, die nooit meer heel zouden zijn.
Mijn lijf schokte, maar de man hield me stevig vast en bleef zingen.

‘... Rozhinkes mit mandeln;
Shluf zhe, yidele shluf.

Rozijnen en amandelen;
slaap, kleine, slaap.’

2. *Het dorp dat Domachevo heette*

Die poppen waren niet de eerste cadeaus die papa voor ons kocht, maar het waren zeker weten de mooiste. Langzaam haalde hij ze op een avond uit zijn zak; ik was bijna zes, Nechama bijna drie. Wij zaten naast de gloeiende kachel, blij dat papa weer thuis was van een van zijn langere reizen.

‘Dit is een keurige jongedame,’ kondigde hij teatraal aan, ‘die dolgraag mijn Devorahlel ontmoeten wil.’ Hij zwaaide een pop boven mijn hoofd en ik volgde haar met een gapende blik, heen en weer. Toen slaakte Nechama een gilletje omdat papa nog een pop tevoorschijn haalde.

‘En mag ik dan ook Nechama aan jullie voorstellen, o wonderschone wezens?’ vroeg hij de poppen ernstig.

We joelden en sloegen onze armen om de warme heuvel van papa’s middel. Pas daarna reikten we naar zijn cadeaus. ‘Kijk, mama, moet je zien hoe fijn die borduursteekjes op hun schortjes zijn,’ wees ik, met mijn vingertoppen zachtjes over de rode en groene miniatuurbloemen strijkend.

‘Ze hebben echte witte kniekousen,’ zei Nechama, ‘en moet je die mooie volle kuitzen zien.’

‘Het zijn geen Joodse poppen,’ wees ik. ‘Kijk, de ogen zijn van blauwe knopen en hun haar is van gele wol, net als bij de christelijke dorpelingen aan de andere kant van het meer.’

‘Dus, volgens jullie hebben de boerenmeisjes van Domachevo blauwe knopen in plaats van ogen?’ vroeg papa met een uitgestreken gezicht.

‘O, papa, je weet best dat ik de kleuren bedoel,’ giechelde

ik. Papa en ik hadden hetzelfde donkere golvende haar. Nechama had mama's lichtbruine krullen. En mama's knappe gelaatstrekken, dat ook, moest ik erkennen. Ik wist dat mama soms het meest dol op Nechama was, en ik wist ook waarom. Nechama was mooi en zo snoezig en klein; gemakkelijk lief te hebben.

Mama glimlachte en bood papa wat klonten suiker die hij in zijn mond stak voor hij behaaglijk luid slurpend zijn thee naar binnen goot.

'Hoe was het in Brest?' informeerde mama. Brest Litovsk was een grote stad op een volle dagreis van Domachevo. Papa ging daar altijd met paard en wagen naartoe om de spullen in te kopen die hij aan de boeren en Joden in de dorpen rondom verkocht.

'Goed. Een goede reis, gelukkig' antwoordde papa. 'Ik heb wat gereedschap en messen gekocht en een paar grote leren huiden. Linnen was wel erg duur, maar ik herkende een oude gele rol die sinds mijn vorige bezoek kennelijk niet verkocht was en heb daar een zacht prijsje voor bedongen. De kleur van hun kleren maakt de boerinnen hier niet zo veel uit, zolang ik er maar fleurig lint bij heb. En daarvan heb ik genoeg ingekocht. Fluitjes voor de kinderen. En de etenswaren.'

'Mag ik helpen de suiker en het kaneel verdelen?' kwam ik ertussen, en Nechama echode: 'En ik!'

'Niet alleen de zoetwaren,' maande mama. 'Dan helpen jullie morgenavond ook met het afpassen van eetlepels zout en het maken van pepertuutjes.'

Mama was nooit in Brest geweest, net zomin als de meeste andere Joden in het dorp, en wij waren trots op onze bereide papa. Wanneer hij terugkwam droeg zijn jas geuren die ik niet kende. En in een van de bultige in doeken gewikkelde pakketten die hij meedroeg zat stevast een kleine verrassing voor Nechama en mij. Ook al waren wij

net zo arm als onze buren, toch voelden wij ons van onze speelkameraadjes het meest gelukkig omdat wij elk een aantal stuks speelgoed hadden.

Wanneer wij ermee wilden spelen, namen wij onze kostbare poppen nooit mee naar buiten de modderige tuin in, waar de eenden van de buren pikten naar verlepte bladen van mama's aardappelplanten en vochtige hoopjes groene poep achterlieten. Nee, we trokken onze groezelige ruwe klompen uit en lieten die liggen op de schoongeveegde lemen vloer. Dan klauterden we het lage houten trapje op, op het bed van papa en mama. We trokken het zware witte dekbed over onze schouders en voelden hoe de ganzenveren zacht ritselend verschoven. Onder het dekbed vormde zich een donker hol waarin wij huisje speelden.

Ik schoof het jurkje van de pop omhoog om te zien hoe de benen aan de romp waren vastgemaakt. Nechama giechelde maar deed daarna hetzelfde.

'Je hoeft mij niet altijd na te doen,' zei ik korzelig. Nechama giechelde alleen maar nog een keertje. En eigenlijk wilde ik ook helemaal niet echt dat zij ermee op zou houden.

'Het wordt weer Pesach,' zei papa ongeveer een jaar later op een avond tegen mama. Mama knikte kort.

'Ik zal de scharnieren van de luiken maar eens smeren.'

Die vrijdagmorgen ging papa er niet met zijn wagen op uit. In plaats daarvan sloot hij alle luiken en zekerde ze zorgvuldig. Vanuit de voordeuropening zag ik alle Joodse gezinnen hetzelfde doen. Maar bij de christelijke huizen aan de overkant bleven de luiken open.

'Devorah, ik moet die voordeur ook sluiten, mamaleh,' zei papa. 'Het is foute boel als zij zien dat jij naar hun proces-sie kijkt.'

'Maar waarom, papa?' vroeg ik.

Met een zucht zocht hij een zitplaats in het verduisterde

huis en trok mij op zijn schoot. 'De christenen geloven dat God een zoon had die Jezus Christus heette. Vandaag is het zijn sterfdag,' zei hij. 'De Romeinen hebben hem gedood, maar de priester vertelt hun dat de Joden dat gedaan hebben. Daarom hebben zij vandaag een hekel aan ons. Volgende week zijn het gewoon weer goede burenen.'

Papa's gezicht was somber en ik kon hem geen vragen meer stellen. Maar ik vroeg mij af waarom de priester de mensen in het dorp vertelde dat wij de zoon van hun god hadden gedood, en ook hoe het kon dat de dorpelingen zo gemakkelijk omschakelden van een hekel aan ons hebben naar goede burenen zijn. Waren er nog andere dagen waarop zij ons haatten? Ik besloot de dorpelingen nauwlettend in de gaten te houden en te letten op signalen die ons waarschuwdan dat er weer een verandering in de lucht hing.

'Papa, hier zit een gat!' riep Nechama. 'Ik kan hen zien.'

Papa monsterde de kier in de luiken en zei dat wij er wel doorheen mochten kijken. Daarna begon hij de kisten met handelswaar te herschikken terwijl mama een kaars aanstak om wat verstelwerk te kunnen doen. Nechama en ik tuurden om de beurt met één oog door de kier om de processie die buiten gaande was te volgen. De priesters liepen voorop, als wegbereiders voor een man die een enorm kruis droeg, en daarachter volgden zingende dorpelingen.

Ik heb Nechama niet uitgelegd waarom wij niet mee mochten doen. Ik wist van de haat van die processiegangers en dat gaf me een naar gevoel. Toch genoot ik van het zoete, sombere zingen. Klopte het wel, om wel van de melodie te houden maar niet van de woorden?

De man die met het zware houten kruis zeulde was jong noch sterk; hij strompelde met zichtbaar veel moeite de heuvel op. Alle fitte, gezonde mannen waren weggevoerd om te vechten in de Grote Oorlog. Papa was wel sterk,

maar hij had niet gehoeven omdat zijn broer, oom Pinechas, al in het leger zat.

Ik wist nog precies wanneer oom Pinechas zijn oproep kreeg om voor de tsaar te vechten. Soms borrelde die herinnering midden in de nacht op en dan lukte het me niet de gedachte aan zijn gezicht, en dan dat van tante Friedka, te verdringen. Telkens wanneer ik de koppen van die grote soldaten weer voor me zag, wreef ik hard met mijn knokkels in mijn ogen om de beelden te verdrijven en kroop dichter naar Nechama's vredige en lichte snurken.

Oom Pinechas werd op een koele zaterdagochtend van de voorbijge herfst opgehaald. Ik was bij mijn oom en tante op bezoek en knabbelde op gedroogde kersen, voorzichtig om geen pitten op de vloer te laten vallen. Het huis van tante Friedka was altijd netter nog dan het onze. Dat was geen eerlijke vergelijking natuurlijk, want als er de hele dag twee kinderen en een moeder thuis zijn, wordt het lastig om de boel constant aan kant te hebben, en tante Friedka en oom Pinechas werkten beiden buitenshuis. Tante Friedka was een van de weinige Joodse vrouwen die ik kende die dat deed. Zij was goed met cijfertjes en de slager had haar in dienst genomen om zijn boekhouding te doen, want hij kon beter overweg met een scherp mes dan met een lei. Tante Friedka mocht van hen ook bepaalde stukken vlees meenemen die Joden niet mogen eten, die zij verkocht aan christelijke dorpsgenoten om zo wat extra geld te verdienen. 'Bij de pinken,' noemde papa haar eens, met een waarderende klank in zijn stem. Ik wilde ook bij de pinken zijn.

Op de bewuste zaterdag wachtte ik op papa die op weg van de synagoge naar huis langs zou komen om mij op te halen. Ik had een paar gedroogde kersen voor Nechama bewaard en zoog op de zure pit van de laatste die ik zelf had opgegeten. Oom Pinechas was niet naar de gebeds-

dienst geweest omdat hij flink verkouden was en kommen hete thee dronk.

Plotseling klonk er gegil buiten. Mevrouw Leib kwam snikkend in een om haar lijf flapperende nachtopon de laan af rennen. 'Het leger haalt mannen uit de *sjoel*! God beware ons! De soldaten slepen ze hun wagen in!' jammerde zij, terwijl ze langs strompelde.

We renden naar de deur en toen tante Friedka hem opendeed hoorden we uit de richting van de synagoge geschreeuw en geroep.

'Papa is in de *sjoel*!' riep ik ontzet. De huid van mijn rechterooglid begon te trekken en ik drukte er twee vingers tegenaan. 'Wie haalt de mannen uit de *sjoel*? Wat is er aan de hand?'

Tante Friedka maakte zich druk om een andere man. Bliksemsnel schoof ze haar echtgenoot weer het huis binnen. 'Vlug, Pinechas, verstop je. Wanneer zij klaar zijn bij de synagoge gaan ze de huizen misschien wel af. Hier! Nee, hier, in de dekenkist. Schiet op, Pinechas.'

Een kleine twee minuten later, zo leek het, hoorden wij in de steeg het geratel van karrenwielen. Een Jood rijdt niet op de sabbat, geen van de dorpelingen had nu een reden om hierheen te komen, dus moest het wel de legerwagen zijn. Ik bad vurig, drukte mijn nagels in mijn handpalmen.

'Laat 'm voorbijgaan, God. Maak dat hij hier niet stopt.'

De wagen hield recht voor de deur halt. 'Hier?' riep ik.

Tante Friedka wierp mij een waarschuwende blik toe en siste: 'Sst! Drink je thee.'

Het zonlicht werd geblokkeerd toen grote ruwe mannen zich door de lage deuropening naar binnen wurmden. Ik zonk weg in mijn stoel. Zij waren zo groot; drie waren het er, alle drie in vaalgroene, besmeurde en gerafelde uniformen gestoken. De zwaarste leek de leider. Hij zwaaide met een vettig vel papier en een potloodstomp.

‘Aan de kant!’ schreeuwde hij. ‘Het leger van de tsaar heeft nog één sterke man uit dit dorp nodig en de andere *Jidden* zijn ontsnapt.’

‘Mijn man is er niet,’ zei tante Friedka ferm, en ze bleef pal voor de soldaat staan. Ik kneep zo hard in het oor van mijn theekopje, dat mijn knokkels wit waren.

Met één harige arm veegde de soldaat haar opzij, de hoek in, en zij viel. ‘Jullie, Joden, zijn op zaterdag of thuis of in de synagoge. Doorzoek het huis, mannen.’

Ik rende naar tante Friedka, die met een grimmig vertrokken gelaat van de vloer overeind krabbelde. Zij greep mijn gebalde vuist en wij stonden, ons aan elkaar vastklampend, toe te kijken hoe de mannen met modderige laarzen door de kamer kloten. Met een hoop tumult kieperden zij kasten en bedden ondersteboven. Het huis was maar klein en het duurde dan ook niet zo heel lang voor zij de kist in het oog kregen.

‘Kijk eens hier,’ riep een soldaat. ‘Wat zouden Jidden in zo’n ding bewaren?’ en hij smiet het houten deksel met het zware hengsel open. Tante Friedka kneep hard in mijn hand.

Een andere, al even grote soldaat, met lappen doek om zijn massieve kuiten gewikkeld, wierp de bovenste dekens af en lachte, kort en honend. Hij boog zich voorover en klauwde naar het opgevouwen lichaam in de kist. Oom Pinechas’ pet werd hem van het hoofd geslagen en hij zag bleek van schrik.

‘Nummer zeven,’ kondigde de leider aan. Hij likte aan het stompje potlood en krabbelde wat op het morsige vel papier. ‘Naar buiten met hem. Volgende dorp.’

Met een kreet raapte tante Friedka wat dekens van de grond en rende de soldaten achterna. Ik volgde haar op de hielen.

‘Pinechas, neem die dekens mee. Anders krijg je het koud,

Pinechas.’ Oom Pinechas wrong zijn lichaam om en wist de dekens mee te grissen voor hij bij de andere Joden achter op de wagen geduwd werd. Bliksemsnel gleed mijn blik langs de gezichten van de zes mannen die als verdoofd op de houten banken zaten, het stof van de worsteling nog op hun gebedsmantels. Geen papa. Geen papa; mijn papa hadden zij niet.

Oom Pinechas zat als laatste helemaal achterop, en neeg zijn gespannen gezicht in de richting van zijn vrouw. ‘Friedka! Ik kom terug! Ik schrijf je, zodra ik er ben. Pas goed op jezelf, Friedka!’ Toen konden wij zijn stem niet langer horen en ratelde de wagen weg van het dorp.

‘Help! Mama, papa, help!’ schreeuwde ik, omdat het lichaam van tante Friedka slap werd en zij half zittend hard op de grond neerzeeg. Met alle kracht die ik in me had stutte ik haar schouders. Ik beefde als een rietje, maar ik slaagde erin haar overeind te houden totdat de toesnellende burens bij ons waren. Zij riepen om papa en ik viel in zijn armen.

Een maand of zes nadat oom Pinechas was meegenomen, werd er op een middag plotseling hard op onze voordeur gebonst. Nechama en ik vlogen naar mama’s rokken en zij trok ons half achter zich. Ze verstijfde. Opnieuw werd er gebonsd, nog luider ditmaal. Mama zette een paar passen en deed open.

Een vreemdeling in een verweerd uniform reikte haar een enveloppe aan. ‘Officiële aankondiging van de tsaar,’ sprak hij gewichtig. Aarzelend nam mama de enveloppe aan. Hij keerde zich op zijn hielen om en marcheerde af.

Ik ademde diep in. Het was daadwerkelijk een boodschap van de tsaar: daar was het grote stempel met de beeltenis van zijn bebaarde hoofd. Nechama strekte een hand uit en bevoelde het dikke rode lakzegel dat een stuk rood lint op

zijn plaats hield. 'De tsaar plakt linten op zijn brieven,' sprak ze verbaasd.

'Het is een brief voor papa van het leger,' zei mama dof. 'Devorah, neem Nechama mee naar buiten en val mij nu even niet lastig.'

Ik wilde niet bij mama weg. Ik wilde blijven en haar helpen. En ik wilde haar belofte dat papa ons nooit verlaten zou. Maar ik nam Nechama mee en liep langzaam naar buiten. 'Kom, Nechama. We moeten even weg.'

Buiten voelde alles vreemd en anders. Het nabije bos oogde dreigend en het leek of de opgedroogde moddersporen van papa's wagen maar één kant uit leidden: weg van ons. Nechama speelde in het stof terwijl ik vanaf een boomstronk de openstaande voordeur van ons huis in de gaten hield. Ik kon zien dat er maar weinig uit mama's handen kwam. En hoe zij ten langen leste in de deuropening ging zitten wachten tot papa thuis zou komen. Nechama hield op met spelen. Wij zaten allemaal en wachtten.

Papa moet ons al op een aardige afstand in de gaten hebben gekregen want al boven op de heuvel liet hij zijn paard en kar vol handelswaar voor wat zij waren en rende naar beneden. 'Hannah! Hannah, wat is er?' riep hij. Zij stak hem zwijgend de brief toe. Zij gingen meteen, zonder ons een woord te zeggen, samen het huis binnen en sloten de deur.

Nechama en ik zaten weer en zwegen. In het bos kreunde de wind. En daar klonk het geluid van de ploffende hoeven van papa's oude paard dat traag in de richting van het huis kwam gestapt en daar stopte.

'Soos!' riep ik hem, blij met zijn gezelschap. 'Ben jij alleen naar huis gekomen? Brave jongen, Soos.' Het grote dier keek mij even recht aan en snoof luid door de tunnels in zijn zwarte neus. Ik klakte met mijn tong en glimlachte een tikje nerveus terug. Ik had nog nooit zelf voor het paard

gezorgd, maar ik had het papa vaak genoeg zien doen. 'Dapper zijn, Devorah,' zei ik hardop.

Langzaam liep ik op hem toe en reikte omhoog naar de leidsels. Hij snoof nog eens en ik moest mijzelf dwingen te blijven glimlachen. Wat als hij in mijn handen bijt? dacht ik. Of op mijn tenen stapt?

Soos leek niet bijster in mij geïnteresseerd. Teleurgesteld snuffelde hij aan de lege voederzak die aan het hek hing en slobberde daarna wat water van de bodem van zijn trog. Ik was nog geen zeven jaar oud en moest op mijn tenen staan en me flink strekken om de teugels over het hek heen te slaan en vast te kunnen maken. Vervolgens rende ik naar de bak met voer, worstelde het zware deksel omhoog en greep de tinnen beker die erin lag. Ik vulde die met graan en droeg hem omzichtig naar de voederzak. Onderweg knoeide ik maar een beetje, en nog een beetje meer toen ik de inhoud in de lege zak goot. Na de derde keer pilde de zak uitnodigend open en neigde het paard zijn nek en duwde zijn dikke zachte lippen in het voer. Op het moment dat ik er zeker van was dat hij met niets anders bezig was, lichtte ik de lus van de voederzak op en hing die om Soos' zweterige nek, net zoals papa altijd deed, zorgvuldig mijn vingers bij zijn enorme tanden vandaan houdend. Nechama's stille bewonderende blikken gaven mij moed.

De wagen uitspannen ging boven mijn macht en het lukte mij evenmin de stapel huiden en de twee rollen linnen van de wagen te tillen. Wel haalde ik, een voor een, de lichtere pakketten die papa had meegenomen van de kar en zette die netjes naast de nog altijd gesloten voordeur. 'Wat nu?' mompelde ik. Zolang ik iets te doen had, hoefde ik niet na te denken over papa en het leger.

'Ik heb dorst,' dreinde Nechama.

'Ja, dat! Help me even met de pomp, Nechama,' gebod ik,

en samen trokken wij net zolang aan de hendel en pompten en pompten net zolang tot de kleine emmer vol was. Die emmer kon ik dragen, dat wist ik, meer niet. Ik vulde een kom voor Nechama en strompelde naar het paard en weer terug, heen en weer, en goot emmersvol zo voorzichtig ik maar kon in de diepe waterbak. Het paard dronk dankbaar en gretig en ik klopte hem met vernieuwde affectie liefdevol op zijn vochtige ruige flanken. 'We hebben 't hem geflikt, Soos,' zei ik.

De deur kraakte. Met zijn hoofd omlaag dook papa uit het huis op. Eerst zag hij de netjes opgestapelde goederen bij de deur, toen keek hij op en zag dat zijn paard van voedsel en water was voorzien. Ik rende op hem toe en zag dat zijn getaande gezicht rood kleurde van verrassing en trots.

'Mijn grote meid. Ik zie dat ik op jou bouwen kan,' zei hij en sloot mij stevig in zijn armen.

Ik sloot mijn ogen, snoof de geur van zijn werkdag op en genoot, zelfs van de knopen van zijn shirt die in mijn wang prikten. Papa strekte zijn arm, kroelde door Nechama's krullenbol en stuurde ons naar binnen terwijl hij de wagen uitspande.

Na het avondeten lag ik wakker. Papa en mama werkten fluisterend samen aan de tafel. Ik hield mijn ogen half dicht en tuurde tussen mijn wimpers door naar het kaarslicht. Papa was driftig op een vel papier aan het krabbelen, las enkele woorden hardop aan mama voor, boog zich daarna opnieuw over de tafel om verder te schrijven. Voor zij klaar waren, viel ik in slaap.

De volgende dag ging papa aan het werk of er niets aan de hand was, maar hij en mama maakten een gespannen en afwezige indruk. Zo ging het dagen en dagen achtereen. Naarmate de weken verstreken, leek het of de spanning bij papa en mama week.

Maar ik was er niet gerust op. In mij woelden vragen.

Dolgraag wilde ik die aan mama stellen. Iedere avond wanneer zij, met mij naast zich, bij het bed het *Shema* fluisterde en ik door het raam het stille dorp zich zag koesteren in het maanlicht, voelde ik de vragen opborrelen, al hoger, tot bijna aan mijn lippen. En dan, op het laatste moment, duwde ik ze stevast weer terug. Praten over wat er in die brief had gestaan zou mama van streek maken. En misschien zouden haar antwoorden mij ook alleen maar bang maken.

Eindelijk, op een avond, rolden de woorden toch over mijn lippen. ‘Komt het leger papa ook halen, mama?’

Het werd stil. Ik dorst niet op te kijken. Toen boog mama zich voorover en knuffelde mij.

‘Nee, we denken van niet, Devorahleh.’ Haar stem was onvast en zij hield haar lippen in mijn haar gedrukt. ‘Papa heeft een brief geschreven en hun verteld dat hij en oom Pinechas tweelingen zijn. Als broers tweelingen zijn, hoeft er maar één van hen in het leger.’

Ik rilde van opluchting. Ik voelde mij zo licht dat ik wel zweven kon. Papa ging niet weg, papa ging niet weg. Ik schoof tussen mama’s jurk en schort, wond het schort stijf om me heen en huiverde van blijdschap.

Later, wegzakkend naar dromenland, vroeg ik mij af hoe het kon dat ik dat nooit geweten had, dat papa en oom Pinechas tweelingen waren. Gelukkig maar, dacht ik wegdoezelend. Arme, arme tante Friedka.